

ՀՏԴ 941(479.243)Պատմություն*Տարոն ՀԱԿՈԲՅԱՆ**ԱրՊՀ պատմության ամբիոնի դոցենտ, պ. գ. թ.*

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ (ԱՐՑԱԽԻ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌԶԱԿՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈԻԼԻ ԶԵՌՔԲԵՐՈՒՄ

1985 թ. հետո գործաչոյվան՝ այսպես կոչված «վերակառուցման» քաղաքականությունը Արցախի հայ բնակչությանը հնարավորություն ընձեռեց կրկին հանդես գալու իր ոտնահարված իրավունքների պաշտպանությամբ և Լեռնային Ղարաբաղի Բնքնավար Մարզը Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությանը միավորելու պահանջով:

Անտեսելով հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքը և նրա պահանջի իրավաքաղաքական հիմնավորվածությունը՝ Ադրբեջանը Մոսկվայի հովանավորությամբ նորից նախընտրեց հարցի կարգավորման, ավելի ճիշտ մեղմման ոչ քաղաքակիրթ մեթոդները՝ կազմակերպելով էթնիկ զտումներ: Այս իրավիճակը պահպանվեց մինչև 1991 թվականը, երբ նշմարվեց ԽՍՀՄ լուծարման հեռանկարը:

ԼՂՀ-ն ձևավորվեց ԽՍՀՄ-ի լուծարման գործընթացում՝ ԽՍՀՄ պետական կառույցում ներառված ազգային-պետական կազմավորման՝ ԼՂԻՄ-ի և հայաբնակ Շահումյանի շրջանի հիմքի վրա: Հաշվի առնելով Հայաստանի հետ վերամիավորման պահանջի բավարարման անհնարինությունը ԽՍՀՄ-ում ու միջազգային որոշ կազմակերպություններում, ինչպես նաև դրանց կողմից խնդիրը որպես Հայաստանի՝ Ադրբեջանի նկատմամբ տարածքային հավակնություն դիտելը, ինչը կարող էր անկասելի դարձնել ադրբեջանա-հայկական պատերազմը, ԼՂՀ իշխանությունները ընտրեցին միակ ճիշտ՝ փոխզիջումային

տարբերակը՝ սեպտեմբերի 2-ին ընդունելով ԼՂՀ հայտարարելու մասին հռչակագիր: Դրանով ԼՂ-ն մի կողմից՝ իրեն հայտարարեց Ադրբեջանից դուրս, մյուս կողմից՝ հրաժարվեց Հայաստանի հետ վերամիավորման պահանջից:

Հիմնախնդրի իրավական փաթեթը թույլ է տալիս ասել, որ ԼՂՀ-ն միջազգային իրավունքի տեսակետից միանգամայն օրինական կայացած պետություն է, իսկ ԱՀ-ի հավակնությունները ԼՂՀ-ի նկատմամբ ապօրինի են:

Բանալի բառեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, Արցախյան շարժում, ինքնապաշտպանության ուժեր, կենտրոնական շտաբ, Հայաստանի Հանրապետություն, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, Գերագույն խորհուրդ, ցեղակրոն, քաղաքական ահաբեկչություն

Т.Акопян

**ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ РЕСПУБЛИКИ КАРАБАХ (АРЦАХ)
КАК ДОСТИЖЕНИЕ НОВОГО ЭТАПА АРЦАХСКОГО
ДВИЖЕНИЯ**

Так называемая политика «перестройки» Горбачева в 1985 г. позволила армянскому населению Арцаха вновь поднять вопрос о своих нарушенных правах, потребовав объединения Нагорно-Карабахской автономной области с Армянской ССР.

Игнорируя право армянского населения на самоопределение и политико-правовое обоснование, Азербайджан с согласия Москвы снова предпочел нецивилизованные методы решения вопроса, а точнее убийства, путем организации этнических чисток. Такая ситуация сохранялась до 1991 года, когда появилась перспектива распада СССР.

Нагорно-Карабахская республика образовалась в процессе распада СССР, на основе двух национально-государственных образований, Нагорно-Карабахской автономной области и армянонаселенного Шаумянского района. Невозможность удовлетворить требования НКАО о воссоединении с Арменией в СССР, а также их отношение к проблеме территориальных претензий Армении к Азербайджану, которые делали азербайджано-армянскую войну неизбежной, власти НКР выбрали единственно верный компромиссный вариант - принятие 2 сентября 1991г. декларации о провозглашении НКР. Таким образом, с одной стороны, Нагорный Карабах объявил себя вне Азербайджана, а с другой - отказался требовать воссоединения с Арменией.

Правовой пакет вопроса позволяет говорить о том, что НКР является вполне правовым государством с точки зрения международного права, а претензии Азербайджанской Республики к НКР незаконны.

Ключевые слова: Нагорно-Карабахская автономная область, арцахское движение, силы самообороны, центральный штаб, Республика Армения, Нагорно-Карабахская Республика, Верховный Совет, этнорелигия, политический терроризм.

T. Hakobyan**PROCLAMATION OF NAGORNO-KARABAKH (ARTSAKH) THE
REPUBLIC AS THE ACHIEVEMENT OF A NEW STAGE OF
THE ARTSAKH MOVEMENT**

In 1985 Gorbachev's so-called "reconstruction" policy allowed the Armenian population of Artsakh to once again defend their violated rights by demanding the unification of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region with the Armenian Soviet Socialist Republic.

Ignoring the right of the Armenian population on self-determination and the legal-political justification of their demand, Azerbaijan, under the aegis of Moscow again preferred uncivilized methods of settling the issue, or rather killing, by organizing ethnic cleansing. This situation persisted until 1991, when the prospect of the dissolution of the USSR appeared.

NKR was formed in the process of dissolution of the USSR, on the basis of the NKAO and the Armenian-populated Shahumyan region, the national-state formation included in the USSR state structure. Taking into consideration the impossibility of meeting the demand for reunification with Armenia in the USSR and some international organizations, as well as their treating the issue as a territorial claim of Armenia towards Azerbaijan, which could make the Azerbaijani-Armenian was inevitable, the NKR authorities chose the only correct compromise solution - declaring the NKR on September 2. Thus, on the one hand, Nagorno-Karabakh declared itself independent from Azerbaijan, on the other hand, it refused to demand reunification with Armenia.

The legal package of the issue allows to declare that the NKR is a legal state from the point of view of international law, and the claims of the Republic of Azerbaijan towards the NKR are illegal.

Key words: *Nagorno Karabakh Autonomous Region, Artsakh movement, self-defense forces, central headquarters, Republic of Armenia, Nagorno Karabakh Republic, Supreme Council, ethno-religion, political terrorism.*

Լեռնային Ղարաբաղը (ԼՂ) (պատմական Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի մի հատվածը) խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ 1921 թ., ՌԿ(Բ)Կ Կովբյուրոյի հուլիսի 5-ի ապօրինի որոշումով բռնակցվեց Խորհրդային Ադրբեջանին (Ադրբեջանական ԽՍՀ)¹: Այնուհետև 1923 թ. հուլիսի 7-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմը ընդունեց հռչակագիր «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կազմավորման մասին» (ԼՂԻՄ)²: Սակայն նորաստեղծ մարզի սահմանների մեջ չընդգրկվեցին հարթավայրային Ղարաբաղի մեծ մասն ու արևմտյան լեռնային շրջանները³:

¹ Տե՛ս՝ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов*, Ер., 1992 с. 650.

² Տե՛ս՝ *նույն տեղում*, էջ 669-670:

³ Տե՛ս՝ **Հակոբյան Տ.**, ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994 թթ.), Եր., 2011, էջ 4:

Ադրբեջանի կողմից տասնամյակներ ի վեր կիրառված հակահայկական քաղաքականությունը, հայ բնակչության մարդկային և ազգային արժանապատվության ոտնահարումը ստեղծեցին ծայրահեղ լարված իրավիճակ:

1985 թ. հետո ԽՍՀՄ-ում ստեղծված նպաստավոր քաղաքական պայմանները հնարավորություն ընձեռեցին նորից կյանքի կոչելու միացման գաղափարը:

1980-ական թվականների կեսերից մտավորականության և ուսանողության շրջանում սկսեցին բարձրաձայն քննարկվել ԼՂԻՄ-ում տասնամյակներ շարունակ կուտակված քաղաքական, տնտեսական, մշակութային հիմնախնդիրները՝ մատնանշելով հայկական երկրամասը մայր Հայաստանին վերամիավորելու՝ վաղեմի իդձերի իրագործման ուղիները:

Քննարկվող հարցերին գործնական ընթացք ապահովելու նպատակով դեռևս 1981 թ. Ստեփանակերտում ստեղծվեց «Արցախ» ընդհատակյա կազմակերպությունը, այնուհետև վերաձևավորվեց՝ անվանվելով **Արցախյան ազգային միություն**¹:

Կազմակերպության ստեղծման գործում մեծ դերակատարություն ունեցան Հակոբ Խաչատրյանը, Իգոր Մուրադյանը, Արթուր Մկրտչյանը, Մանվել Սարգսյանը, Էմիլ Աբրահամյանը, Արկադի Կարապետյանը և այլք: Կազմակերպության կենտրոնական կոմիտեի քարտուղար ընտրվեց Հակոբ Խաչատրյանը: Միության մեջ ընդգրկված էին նաև ուսանողներ, որոնք ընդհատակյա պայքարի փորձ ձեռք բերեցին ու ազատագրական շարժման կրողները դարձան՝ հետագայում ստանձնելով ուսանողության կազմակերպման, նրանց գաղափարական կողմնորոշման և իրենց հետևից տանելու առաքելությունը:

1987թ. վերջին 1988թ. սկզբին ազգային-ազատագրական պայքարը նոր թափ ստացավ: Շարժման մեջ ներգրավվածները սկզբնական շրջանում արցախյան հարցի լուծումը տեսնում էին Խորհրդային Միության շրջանակներում, որպեսզի շարժումը չընկալվեր որպես հակախորհրդային: Ավելին, շարժման ղեկավարությունն ամեն առիթով փորձում էր մոսկովյան աստիճաններում արցախցիների պայքարը ներկայացնել վերակառուցման և հրապարակայնության գաղափարների լույսի ներքո՝ նրան օրինական տեսք տալու համար:

Դրա առաջին արտահայտությունը դարձավ 1987 թ. օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին ԼՂ-ն Հայաստանի հետ վերամիավորելու նպատակով ԼՂԻՄ-ում

¹ Տես՝ ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու Վ.Հակոբյանի անձնական արխիվ՝ Հայ ազգայնականության ճակատի կենտրոնական վարչության նախագահ Հակոբ Խաչատրյանի դիմումը՝ ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդին (1993 թ., դեկտեմբեր):

կազմակերպված յուրօրինակ հանրաքվեն, որի ընթացքում հավաքվեց շուրջ 80 հազար ստորագրություն¹:

Նույն ժամանակահատվածում կենտրոնական կուսակցական ու պետական մարմիններն ընդունել են ԼՂԻՄ հայության ներկայացուցիչների չորս պատվիրակություններ և հավաստիացրել են, թե մոտ ապագայում Արցախի հիմնահարցն արդարացի լուծում կստանա: Արցախյան պատվիրակության անդամները մոսկովյան առաջին այցի ժամանակ ոչ պաշտոնական հանրաքվեի ընթացքում հավաքած 80 հազար ստորագրությունները ներկայացրեց ԽՍՀՄ ղեկավարությանը:

Ոգևորված կենտրոնական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքից՝ մարզի բոլոր գյուղերում, ձեռնարկություններում և կազմակերպություններում տեղի ունեցան կոլեկտիվների ժողովներ, որոնցում որոշումներ ընդունվեցին ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու վերաբերյալ: Այդ որոշումների հիման վրա մարզի շրջանների ժողովրդական դեպուտատների խորհուրդները նմանատիպ որոշումներ կայացրին²: Միաժամանակ Ստեփանակերտում և մարզի մյուս շրջկենտրոններում սկսեցին բազմամարդ հանրահավաքներ կազմակերպվել:

1988 թ. փետրվարի 13-ին շարժման ակտիվիստները Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի դասախոսների և ուսանողների հետ ինքնաբուխ ցույց կազմակերպեցին: Այդ օրվանից շարժումը համաժողովրդական և աննահանջ պայքարի բնույթ ստացավ:

Ընդառաջ գնալով մարզի հայ բնակչության ցանկություններին՝ 1988թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի նստաշրջանը որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից հանելու և Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու հարցով Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների (ԳԽ) առջև միջնորդելու մասին³:

Սակայն ԽՍՀԿ Կենտկոմի քաղբյուրոն 1988 թ. փետրվարի 21-ին ընդունեց ժողովուրդների ինքնորոշման միջազգային սկզբունքներին հակասող որոշում, ինչպես նաև փորձ արվեց հիմնահարցի քաղաքական լուծումը փոխարինել սոցիալ տնտեսական բնույթի տարբեր միջոցառումներով, ինչն էլ հարուցեց մարզի բնակչության խիստ դժգոհությունը:

Անտեսելով հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքը և նրա պահանջի իրավաքաղաքական հիմնավորվածությունը՝ Ադրբեջանը Մոսկվայի

¹ Տես՝ «ԼՂ Հանրապետություն», 22.01.1998:

² Տես՝ **Բալայան Վ.**, Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության (1813-2007թթ.), Ստեփ., 2012, էջ 280:

³ Տես՝ **Բալայան Վ., Հակոբյան Տ.**, Պատմական նստաշրջան, ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների 20-րդ նիստի արձանագրությունը, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ստեփ., 2008, էջ 12:

հովանավորությամբ նորից նախընտրեց հարցի կարգավորման, ավելի ճիշտ՝ մեռցման ոչ քաղաքակիրթ մեթոդները՝ կազմակերպելով էթնիկական գտումներ: Սա արդեն քաղաքական ահաբեկչություն էր: Խորհրդային զորքերի օգնությամբ հրկիզվեցին ու ավերվեցին հայկական բնակավայրեր: Այդ իրավիճակը պահպանվեց մինչև 1991 թ., երբ նշմարվեց ԽՍՀՄ-ի լուծարման հեռանկարը:

Իսկ 1988թ. փետրվարյան իրադարձությունների բովում ծնված ինքնապաշտպանության վերացական գաղափարը, որն այնժամ դեռևս իրական հնչեղություն չէր կարող ձեռք բերել, վերոնշյալ իրադարձությունների ֆոնին դարձավ հրամայական անհրաժեշտություն: Ստեփանակերտում և շրջաններում թաղային ու համայնքային սկզբունքներով ծնունդ առան ընդհատակյա ինքնապաշտպանական ջոկատներ:

Հատկանշական է, որ հայրենիք վերադարձած ՀՅԴ կազմակերպությունը, լինելով ազատագրական պայքարի գաղափարի կրողներից մեկը, նոր մարտահրավերներին դիմակայելու նպատակով անմիջապես իր վրա վերցրեց ինքնապաշտպանության ջոկատների ստեղծման և զինման գործընթացը: ՀՅԴ Արցախի կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ Վալերի Բալայանը նշանակվեց **Մարտական գործողությունների** պատասխանատու՝ համակարգելով զինված ջոկատների գործունեությունը:

Ընդառաջ գնալով օրվա հրամայականին՝ ՀՅԴ-ն և տեղի հայրենասիրական ուժերը միասին առաջին գործնական քայլերը ձեռնարկեցին ինքնապաշտպանության ջոկատները միավորելու ուղղությամբ: Արցախում ինքնապաշտպանական գործընթացները սկսեցին համակարգվել մեկ կենտրոնի կողմից: 1991 թ. սկզբին Արցախում արդեն գործում էր կենտրոնական շտաբ: Շտաբի պետ և ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար էր նշանակվել Արկադի Կարապետյանը (Դաշնակ Ազո): Յուրաքանչյուր շրջան ուներ իր հրամանատարությունը, որոնք ենթարկվում էին կենտրոնական շտաբին՝ բացառությամբ մի քանի ջոկատների: Կենտրոնական շտաբին կից ստեղծվել էր 7 հոգուց բաղկացած այսպես կոչված **Կորդինացիոն խորհուրդ**, որի կազմում ընդգրկված էին Արցախում գործող քաղաքական ուժերի ներկայացուցիչները:

Ինքնապաշտպանական ուժերը մարտական առաջին մկրտությունը ստացան Հյուսիսային Արցախում և Հաղթություն:

Միաժամանակ նշենք, որ ինքնապաշտպանության գործը կանոնավոր հունի մեջ դնելուն զուգընթաց՝ ՀՅԴ ղեկավարությունը քայլեր էր ձեռնարկում նաև Արցախում կազմակերպական տեսանկյունից հիմնավորվելու համար: 1989 թ. Արցախի տարբեր շրջաններում ձևավորվեցին առաջին խմբերը, որոնց հիմքի

վրա էլ կազմակերպվեց ՀՅԴ «Արցախի Ապառաժի» մարմինը¹: Բացի ՀՅԴ-ից, ակտիվ գործունեություն էր ծավալում Արցախում ցեղակրոնության գաղափարախոսության հիման վրա ստեղծված «Հայ երիտասարդության ճակատ» (հետագայում վերանվանվեց՝ Հայ ազգայնականության ճակատ) կազմակերպությունը²: Միաժամանակ նշենք, որ 1993-1995թթ. քաղաքական հայացքների պատճառով ձերբակալվեցին վերոնշյալ կազմակերպության կենտրոնական վարչության նախագահ Հակոբ Խաչատրյանը³, կազմակերպության մի շարք անդամներ, ինչպես նաև ՀՅԴ անդամներ, ազգային նկարագիր ունեցող քաղաքական այլ գործիչներ: Սակայն մեղադրականների բացակայության պատճառով վերջիններս ազատ արձակվեցին՝ մինչ այդ ենթարկվելով խոշտանգումների ու ծաղրանքի⁴:

Թվում է, թե Հայաստանում և Արցախում ընդհանուր շարժումը ղեկավարվում էր մեկ կենտրոնի կողմից, սակայն վերլուծելով պատմական դեպքերը և քաղաքական իրադարձությունների հաջորդականությունը՝ գալիս ենք այն համոզման, որ, որքան էլ պարադոքս է, այն ժամանակվա Արցախում և Հայաստանում շարժման ղեկավարման հիմքում կանգնած էին իրար ծայրահեղ հակոռոնյա երկու քաղաքական ուժեր:

Ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը, Խորհրդային Հայաստանում ևս համազգային շարժումը սկզբնավորվեց համաժողովրդական զարթոնքի հորձանուտում: Սկզբում այն ղեկավարվում էր ազգային մտածելակերպ ունեցող մտավորականության և ազգային գաղափարախոսությամբ տոգորված երիտասարդների կողմից: Թեև հետագայում հանրապետության կուսակցական ղեկավարությունը ևս ջանքեր էր գործադրում շարժումը գլխավորելու համար, սակայն հաջողության չհասավ: Արցախյան շարժումը ներդաշնակելու, համակարգելու նպատակով մարտ ամսին ստեղծվեց «Ղարաբաղ» կոմիտեն, որն իր մասնաճյուղերը ստեղծեց հանրապետության շրջաններում:

Գոյություն ունեն կարծիքներ, որ Հայաստանում արդեն թափ հավաքած շարժման մեջ ընգրկվեցին խորհրդային հատուկ ծառայությունների գործակալներ, ովքեր կարողացան շարժման վերահսկողությունը վերցնել իրենց ձեռքը՝ փոխելով շարժման ընթացքը և ուղղությունը՝ ազգային նպատակներից անցնելով ԽՍՀՄ ժողովրդավարացման համար ընդհանուր պայքարի հունը: Այսօր նրանց գործունեության պատմությունը դեռևս պարուրված է

¹ Տես՝ **Հակոբյան Տ.**, *ԼՂՀ ձևավորումը որպես մեկնակետ միացյալ Հայաստանի ճանապարհին*, «ՎԷՄ» Համահայկական հանդես Եր., թիվ 3 (67), 2019, էջ 66:

² Տես՝ *ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու Վ.Հակոբյանի անձնական արխիվ*, Հայ ազգայնականության ճակատի կենտրոնական վարչության նախագահ Հակոբ Խաչատրյանի դիմումը՝ ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդին (1993 թ., դեկտեմբեր):

³ Տես՝ նույն տեղում:

⁴ Տես՝ **Հակոբյան Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 183:

խորհրդավորության շղարշով: Այնինչ, նրանց ընդգրկվելու և Միացումի սկզբունքով առաջնորդվող «Ղարաբաղ» կոմիտեի առաջին կազմի մեկուսացվելու երևույթը բացատրելի և օրինաչափ էր այն ժամանակվա քաղաքական իրողությունների տեսադաշտում: Պետք է նշել նաև, որ տվյալ ժամանակաշրջանի ոչ բոլոր քաղաքական իրադարձություններն են հայտնի գիտական շրջանակներին և բացահայտում են պահանջում:

Արցախում գործընթացներն այլ կերպ էին ընթանում: Շարժման մեջ, բացի հայրենասիրական ուժերից, ներգրավված էր նաև կուսակցական ակտիվը, ինչպես նաև հիմնարկ-ձեռնարկությունների ղեկավարները: Վերջիններիս մի մասի ակտիվ մասնակցությունը, մեր կարծիքով, այլ ենթատեքստ էր հետապնդում և համահունչ էր Հայաստանում Ղարաբաղյան շարժման ղեկը Միացումի կողմնակիցներից իսլած «Վերակառուցման» դարաշրջանի ժողովրդավարների նպատակներին:

Ուստի, հետագայում շարժման մեջ ձևավորվեց երկու հակառակ ուղղություն: Մի ուղղությունն Ադրբեջանի ագրեսիային պատասխանում էր խաղաղարար երկխոսության քաղաքականությամբ, ինչը հետագայում չարդարացրեց իրեն: Դրան գուգահեռաբար գնում էր այլ գործընթաց՝ զինված ինքնապաշտպանության կազմակերպում: Մեկ անգամ ևս փաստենք, որ այդ խնդրում վճռական դեր խաղաց ՀՅԴ-ն, ինչպես նաև ազգայնական այլ քաղաքական ուժեր (Հայ ազգայնականության ճակատ, Արցախի ժողովրդական ճակատ և այլն), որոնք աննախադեպ թափ հաղորդեցին ազգային - ազատագրական շարժմանը՝ ներառելով Միացումի կողմնակիցներին: Վերջիններիս ակտիվությունը, ըստ երևույթին, գործի մղեց նաև Հայաստանում Ղարաբաղյան շարժումը ժողովրդավարացման համար ընդհանուր պայքարի հուն տեղափոխած ՀՀԾ-ին: Նրա խողովակով նույնպես սկսեց գենք մատակարարվել և ստեղծվել ինքնապաշտպանական ջոկատներ: Սա չէր կարող Ղարաբաղյան շարժման առաջնորդների նոր խմբավորում չառաջացնել. նախկին խորհրդային կուսակցական ակտիվի, ինչպես նաև հիմնարկ ձեռնարկությունների ղեկավարների շրջանում հայտնվեցին Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմնակիցներ, բայց հիմնական մասն ընդգրկվեց ՀՅԴ-ի մեջ¹:

Միաժամանակ ընդգծենք, որ այդ գործակալներից ոմանք, ցավոք սրտի, ներթափանցեցին Հայաստանում ու Արցախում գործող քաղաքական այլ ուժերի շարքեր՝ իրենց անցյալը քողարկելու կամ ինքնամաքրվելու նպատակով: Մի մասը նույնիսկ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Արցախի և Հայաստանի պետականության կերտման գործընթացում՝ հանդես գալով իր համար խորթ ազգային դիմակներով:

Արցախցիների վիճակն ավելի ծանրացավ ԽՍՀՄ լուծարման նախաշեմին: 1991թ. օգոստոսից ԽՍՀՄ-ի լուծարման համատեքստում ստեղծվել էր

¹ Տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 40:

յուրօրինակ քաղաքական իրադրություն. օգտվելով նպաստավոր պայմաններից՝ ԽՍՀՄ տարածքում գտնվող ազգային միավորումները ձգտեցին անկախության:

Մինչ այդ ԽՍՀՄ պետական բարձրագույն օրենսդիր ատյանը 1990 թ. ապրիլի 3-ին ընդունել էր «ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու հետ առնչվող հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքը: Այս օրենքը հստակեցնում էր ոչ միայն բոլոր միութենական հանրապետությունների, այլև ինքնավար կազմավորումների, անգամ ինքնավար շրջանների և հոծ ապրող ազգային խմբերի՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու իրավական հիմունքները: Օրենքի 3-րդ հոդվածում ասվում էր. «Իր կազմում ինքնավար հանրապետություններ, ինքնավար մարզեր ու շրջաններ ունեցող միութենական հանրապետություններում հանրաքվեն անց է կացվում յուրաքանչյուր ինքնավարության հաշվով առանձին: Ինքնավար հանրապետությունների և կազմավորումների ժողովուրդներին է մնում ԽՍՀՄ-ում կամ դուրս եկող միութենական հանրապետությունում մնալու, ինչպես նաև իր պետական կարգավիճակի հարցը դնելու իրավունքը: Այն միութենական հանրապետությունում, որտեղ կան տվյալ վայրի բնակչության մեծամասնությունը կազմող և հոծ թվով բնակվող ազգային խմբերի տարածքներ, հանրաքվեն հանրագումարելիս քվեարկության արդյունքները հաշվի են առնվում առանձին»¹:

Այդ օրենքի ընդունման օրից հոծ բնակվող ազգային խմբերը ԽՍՀՄ-ի լուծարման պարագայում ԽՍՀՄ պետական իրավունքի կրողները դարձան:

Հիմք ընդունելով հենց 1990 թ. ապրիլի 3-ի օրենքը՝ Ադրբեջանի ԳԽ-ն 1991 թ. օգոստոսի 30-ին ընդունում է «Ադրբեջանի Հանրապետության անկախության վերականգնման մասին» հռչակագիրը, որով Բաքուն հրաժարվում է Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի իրավահաջորդությունից և վերականգնում 1918-1920 թթ. գոյություն ունեցած ԱՀ-ի պետականությունը²:

Իսկ 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին ընդունվեց Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության մասին սահմանադրական ակտը, որով Բաքուն ամրագրեց իր հրաժարումը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի իրավահաջորդությունից³:

Պետք է ընդգծել, որ Բաքուն, վերադառնալով 1918-1920 թթ. իրողություններին, վերականգնեց Ազգերի լիգայի կողմից դե-յուրե չճանաչված մուսավաթական Ադրբեջանական Հանրապետության պետականությունը, որը

¹ Տե՛ս՝ «Արցախ», 26.08.1993:

² Տե՛ս՝ **Հակոբյան Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 19:

³ Տե՛ս՝ **Աղաջանյան Մ., Ասատրյան Է., Մինասյան Մ.**, Ադրբեջանն ընդդեմ Ղարաբաղի ժողովրդի, ազրեսիայի իրավաքաղաքական հետևանքները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների վրա, Երեւան, 2007, էջ 228-229:

չունենալով ճանաչված, լեգիտիմ սահմաններ և չէր վերահսկում ոչ Լեռնային Ղարաբաղը և ոչ էլ Նախիջևանը¹:

Նկատենք նաև, որ Ադրբեջանի անկախությունը ընդունվեց ոչ թե հանրաքվեի արդյունքում, այլ հայտարարվեց հանրապետության գերագույն օրենսդիր մարմնի կողմից, որի կազմի մեջ չկար ներկայացուցիչ ոչ ԼՂԻՄ-ից և ոչ էլ այլ հայկական ու հայաբնակ տարածքներից:

Մյուս կողմից էլ Հայաստանի ՀՀՇ-ական իշխանությունը լիովին չէր կողմնորոշվել մայր Հայաստանին Արցախի վերամիավորման՝ համայն հայության պահանջի հարցում: 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Մոսկվայում կայացած ԽՍՀՄ Ժողովրդական պատգամավորների արտահերթ նստաշրջանում միայն Լ.Տեր-Պետրոսյանը պահանջեց բարձրացնել ինքնավար մարզի կարգավիճակը²:

Ստեղծված անորոշության պայմաններում հաշվի առնելով Հայաստանի հետ վերամիավորման պահանջի բավարարման անհնարինությունը ԽՍՀՄ-ում ու միջազգային որոշ կազմակերպություններում, ինչպես նաև խնդիրը՝ որպես Հայաստանի՝ Ադրբեջանի նկատմամբ տարածքային հավակնություն դիտվելու վտանգը, ինչը կարող էր անկասելի դարձնել հայ-ադրբեջանական պատերազմը, ԼՂ իշխանությունները ընտրեցին միակ ճիշտ, հանգրվանային տարբերակը՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունելով ԼՂՀ անկախության մասին Հռչակագիր³: Դրանով ԼՂ-ն մի կողմից՝ իրեն հայտարարեց Ադրբեջանից դուրս, մյուս կողմից՝ առերես հրաժարվեց Հայաստանի հետ վերամիավորումից: Այդ պահից փոխվեց Արցախյան շարժման բնույթը, և այն ընդունեց անկախ պետականություն կերտելու շեշտված ուղղվածություն: Այսպիսով, ԽՍՀՄ-ի լուծարման արդյունքում նախկին Ադր. ԽՍՀ-ի տարածքում կազմավորվեցին երկու անկախ պետություններ՝ ԼՂՀ-ն և Ադրբեջանի Հանրապետությունը (ԱՀ):

*ՍՈՒՅՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՏԱՐՎԵԼ
Է <<ԳԱԼՈՒՍՏ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆ>> ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՂՄԻՑ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ <<SHORT TERM RESEARCH
GRANT FOR THE STUDY OF NAGORNOKARABAKH II>>
ԾՐԱԳՐԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ*

**Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական
խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը:**

¹Տես՝ **Մանասյան Ա.**, Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելում, Եր., 2003, էջ 166:

² Տես՝ **Բալայան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 299:

³ Հայաստանի Հանրապետություն, 03.09.1991: